

Buji Ferenc

A BOTLÁS KÖVE

avagy a *p-* > *f-* hangátalakulás*

A finnugor nyelvészet egyik klasszikus hangtörvénye a finnugor avagy ugor alapnyelvi szókezdő *p* hang átalakulása a magyarban *f* hanggá. Jól ismert példája ennek a hangfejlődésnek a vogul *pärk*, zürjén *pon*, votják *puŋ*, finn *pää* > magyar *fej* valamint a zürjén *pu*, cseremiszi *pu*, vogul *på-*, finn *puu* > magyar *fa* átmenet, de nyelvészetünk számos szavunknál regisztrált hasonló *p-* > *f-* hangfejlődést (*fül*, *fal*, *falu*, *fazék*, *fagy*, *facsar*, *fúr* stb.). Sőt, a finnugor vagy ugor alapnyelvi szókezdő *p-* a magyarban nemcsak *f*-fé, hanem *b*-vé is alakult: zürjén *pevse*, votják *polin* > magyar *bél* (de lásd még *bal*, *berek*, *bog*, *bogyó*, *bőr* stb.). Mivel *p-* > *f-* hangfejlődés egyetlen finnugor nyelvénél sem adatolható a magyaron kívül (*p-* > *b-* hangfejlődés a zürjénben és a votjékban van), nyelvészeink arra a következtetésre jutottak, hogy a *p-* > *f-* hangfejlődés csak a magyar nyelv önálló fejlődése folyamán, az ugor nyelvek közül való kiválása után kezdődhetett el, és már a honfoglalás előtt, sőt talán már a török nyelvekkel való érintkezés korával be kellett fejeződnie, ugyanis ettől az időszaktól fogva nem regisztrálható *p-* > *f-* hangfejlődés. Röviden ez a *p-* > *f-* hangfejlődés teóriája mai nyelvtudományunk szerint.

Véleményünk szerint azonban *p-* > *f-* hangfejlődés nem ment végbe, hanem ehelyett egy ellenkező irányú (*f-* > *p-*, illetve *b-* > *p-*) hangfejlődés történt. Az alábbiakban ezzel kapcsolatos gondolatainkat szeretnénk megosztani az olvasóval.

Mindenekelőtt tudni kell azt, amivel egyébiránt nyelvtudományunk is tisztában van, még ha nem is veri nagydobra, nevezetesen azt, hogy a finnugor illetve ugor alapnyelv éppúgy nem ismerte az *f* hangot, mint a *b*-t (csak egy bilabiális zöngés réshangot a *b* helyett), s ugyanez mondható el a mai finnugor nyelvekről is (a fent említett zürjén és votják kivételével) a *b* hang vonatkozásában. Például a mai finn nyelvnek csak az idegen eredetű modern szavaiban – mint amilyen például maga a *finn* szó – található *f* hang. A *finn* szó ugyanis

* Publikálatlan.

nem finn, hanem germán eredetű.¹ Az a tény, hogy a finnugor és ugor alapnyelv e hiányosságai nem kapnak külön hangsúlyt, hanem nyelvészeti munkáink egyszerűen átsiklanak felette anélkül, hogy külön kiemelnék őket, nézetünk szerint alkalmas a félrevezetésre, pontosabban alkalmas annak az állapotnak a fenntartására, amelyet nem zavarnak fölösleges kétségek. Ugyanis ha e tény kelendő hangsúlyt kapna, akkor a finnugor-ugor *p*-átalakulása a magyar *f*-hanggá legalábbis megkérdőjelezhető lenne, s ha minden finnugrisztikai előismeret nélkül közelítenénk a *p*-*f* viszonyhoz, joggal gondolhatnánk arra, hogy inkább a finnugor nyelvek voltak azok, amelyek a magyar nyelv igen gyakori *f*- (és *b*-) kezdőhangját kénytelenek voltak egy számukra jól ismert és gyakran alkalmazott *p*-hanggá átalakítani, minthogy az *f* és a *b* hang ismeretlen volt előttük. Egy ilyen *kényszerítő tényező* viszont nem állna fenn akkor, ha megmaradnánk a hagyományos finnugor *p* > magyar *f* hangfejlődés teóriája mellett; sőt, *ez esetben a magyar nyelvnek eredeti természetén kellett volna erőszakot vennie, és ősi – finnugor-ugor eredetű – p- hangjait kellett volna valamilyen oknál fogva felcserélnie egy olyan f- vagy b- hangra, amely mindaddig ismeretlen volt előtte, s amelyet egészen addig nem is használt, sem szókezdő, sem egyéb pozícióban.* Tehát míg az *f* > *p*-hangfejlődés egy szükségszerűség eredménye volna, tudniillik annak következménye, hogy az adott nyelv nem ismeri az adott hangzót, s azt kénytelen helyettesíteni egy általa ismert hangzóval, addig a finnugrisztika által tételezett *p* > *f*-hangfejlődés révén az adott nyelvnek ősi hangzóit kellett volna idegen és ismeretlen hangzókra felcserélnie: vagyis nemcsak egyszerűen arról van szó, hogy ez esetben idegen és ismeretlen hangzókkal bővült a magyar nyelv (ami egyébként természetes nyelvi folyamat), hanem arról, hogy *ősi szavainak* kezdőhangját cserélte fel egy idegen és ismeretlen hangra, helyesebben hangokra (*p* > *f* illetve *p* > *b*). Egyfelől tehát rendelkezniünk egy *természetes* nyelvfejlődési folyamattal: az idegen hangalakot a finnugor nyelvek sajátjukká teszik, vagyis saját ősi nyelvi ízlésük szerint formálják; másfelől pedig egy *természetellenes* nyelvfejlődési folyamattal: ami a magyar nyelvnek eredendően sajátja volt, azt elidegeníti, vagyis elkezd átformálni egy tőle merőben idegen hangzásvilág törvényszerűségei szerint. Magától értetődik, hogy ha semmi egyebet nem veszünk figyelembe – vagyis eltekintünk a fent említett előzetes finnugor nyelvészeti feltételezéstől –, akkor a két nyelvfejlődési folyamat közül az előbbi hasonlíthatatlanul valószínűbb, mint az utóbbi.

¹ Ilyen módon a „finnugor” összetétel egyetlen eleme sem finnugor: míg ugyanis a *finn*-előtag germán eredetű, addig az *-ugor* utótag türk. Jól szimbolizálja ez, hogy a finnugor-eszme nem egy belső, szerves fejlődés eredménye, hanem egy többé-kevésbé kívülről erőszakolt mesterséges komplexum.

Nyelvtudományunk természetesen a számára magától értetődő s megkérdőjelezhetetlen finnugor > ugor > magyar nyelvfejlődés keretében inkább elvisel egy természetellenes és meglehetősen erőszakolt feltevést, mintsem hogy eme nyelvfejlődési teóriáját feladja. Ez akár akceptálható is volna, ha eközben igyekezne felkutatni azokat a nagyon komoly és erőteljes okokat, amelyek egy ilyen különös és természetellenes nyelvi folyamatot eredményeztek. Ennek az igyekezetnek azonban egyelőre semmi jele nem mutatkozik. Ezért mi most megpróbáljuk kideríteni, hogy miféle lehetett az a masszív nyelvi hatás, amely egy ilyen különös folyamatot elindított a magyar nyelvben.

Ahhoz, hogy a p - > f - átalakulás megtörténhessen, a magyar nyelvnek egy olyan idegen nyelvi közegbe kellett kerülnie, amely kifejezetten preferálta az f kezdőhang alkalmazását a szóalkotásban. Mivel a p - > f - hangfejlődés a honfoglalással már *biztosan* véget ért, ezért kizárhatjuk a honfoglalás utáni nyelvi hatásokat: vagyis kizárhatjuk az indoeurópai nyelvek közül a latin és neolatin, valamint a germán nyelveket, ugyanis ezekkel csak a honfoglalást követően került kapcsolatba a magyar nyelv. A honfoglalást megelőzően nyelvtudományunk szerint három nagy nyelvcsalád gyakorolt számottevő hatást a magyar nyelvre, éspedig – időrendben felsorolva – a következők: az iráni nyelvek (az óiráni avesztai és óperzsa, a középiráni középperzsa, szkíta és alán, illetve az újiráni újperzsa nyelv), a török nyelvek (itt elsősorban az úgynevezett „csuvasos” jellegű, ma már ismeretlen török nyelvekről van szó), végül pedig a szláv nyelvek. Mivel azonban nyelvtudományunk szerint a szláv nyelvi hatások a magyarban a IX. századtól, vagyis a honfoglalást közvetlenül megelőző időszakból datálhatók, a szláv befolyást a p > f hangátalakulás vonatkozásában gyakorlatilag kizárhatjuk. Nemcsak azért zárhatjuk ki, mert nagyon kései, s mert a szláv átvételeknél, szláv eredetű szavainknál már nem regisztrálható hasonló hangátalakulás; kizárhatjuk azért is, mert az őś- és őśzláv nyelv nem ismerte az f hangot. Sőt, a mai orosz is csak idegen eredetű szavaiban ismeri, akárcsak a finn. Ilyen módon kénytelenek vagyunk időben mélyebbre nyúlni, vagyis a török nyelvekhez fordulni. Szeretnénk azonban jó előre hangsúlyozni, hogy a magyar nyelvre gyakorolt honfoglalás előtti török nyelvi hatás jóval gyengébb volt, mint a szláv. Továbbá figyelmet érdemel itt az is, hogy nyelvtudományunk jelenlegi állása szerint a magyar nyelv török korszakának kezdetére *feltehetőleg* már befejeződött a p - > f - átalakulás, ugyanis egyetlen török eredetű szavunk esetében sem regisztrálható a szóban forgó hangtörvény érvényesülése. S ha még ennél is biztosabb eredményre vagyunk, akkor érdemes megvizsgálunk a rendelkezésünkre álló török nyelveket a szókezdő f vonatkozásában, ugyanis e vizsgálat ugyanarra az eredményre vezet, mint az iménti: a török nyelvekben szereplő néhány f hanggal kezdődő szó

arab, perzsa vagy egyéb eredetű. Így nem marad más hátra, mint az iráni nyelvekhez fordulni. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy ha a török hatás a magyar nyelvre jelentősen elmaradt a szláv befolyás mögött, akkor iráni hatásról még kevésbé beszélhetünk. Iráni jövevényszavaink száma ugyanis alig néhány tucat, s e kis szám azt jelzi, hogy komolyan vehető iráni nyelvi hatással nem számolhatunk. Ráadásul az iráni jövevényszavak hozzávetőlegesen négyötöde újiráni, ami azt jelenti, hogy az iráni nyelvek relatíve „döntő” hatást már csak akkor gyakorolhattak volna a magyar nyelvre, amikor a $p > f$ átalakulás már réggen lezajlott. Továbbá az iráni jövevényszavaink között szereplő fél tucat f hanggal kezdődő szó mind újiráni – vagyis a $p > f$ átalakulást létrehívó nyelvet az iráni nyelvek között is hiába keressük.² S ezzel ki is fogytunk azokból a nyelvekből, amelyekről egy effajta radikális s ugyanakkor természetellenes nyelvi átalakulást remélhetnénk.

Kénytelenek vagyunk tehát feltételezni, hogy nyelvünk minden külső nyelvi ok és hatás nélkül egyszerre csak alapnyelvi szavainak p - kezdőhangját egy számára ismeretlen f - (vagy b -) hangra kezdte felcserélni.³ Vagyis nem marad más hátra, mint azt feltételezni, hogy *nyelvünk minden külső nyelvi befolyástól függetlenül, saját belső hangátalakulási törvényszerűségeit követve hajtotta végre a $p > f$ -hangátalakulást*. Ám ebben az esetben két komoly nehézség is adódik:

a) Miért nem engedelmeskedett hasonló törvényszerűségeknek például az a hanti és manysi nyelv, amellyel nem sokkal korábban – az ugor egység korában – még azonos volt a magyar nyelv?

b) E belső hangátalakulási törvény érvényesülése miért korlátozódott kizárólag az ősmagyar kor kezdetére, s miért tért vissza egy rövid – a p - kezdetű szavak radikális felszámolásával jellemezhető – *kitérő* után nyelvünk megint a p - kezdetű szavakra, sőt, p - hanggal kezdődő jövevényszavak változatlan kezdőhangú átvételére?

Nyilvánvaló ugyanis, hogy az a nyelv, amely valamiféle ismeretlen, ám szükségképpen rendkívül erős oknál fogva alapnyelvi p - hangját is f -re cseréli, nem sokkal később nem fogja idegen eredetű, p - hanggal kezdődő jövevényszavainál

² Mivel az indoeurópai alapnyelv (feltéve, ha volt ilyen) nem ismerte az f hangot, a különféle indoeurópai nyelvek csak másodlagosan, vagy idegen nyelvi hatásra (latin), vagy belső hangfejlődés révén (görög) jutottak birtokába e hangnak.

³ A nyelvi hatások körén belül ennek a különös jelenségnek csak egyetlen megoldása lehetne, s ez az, hogy egy olyan ismeretlen nyelvcsalád gyakorolt *roppant erős* befolyást a magyar nyelvre, amelynek szókincsében az f hang, illetve az f kezdőhang kifejezetten hangsúlyos szerepet játszott; ám éppen ez az, aminek feltételezését nyelvtudományunk mindenáron el akarja kerülni, hiszen ez igen szoros kapcsolatba hozná a magyar nyelvet a sztyeppe népek ismeretlen nyelvével.

meghagyni az eredeti kezdőhangot. Ha nyelvtudományunk ezek után is ragaszkodik a $p- > f-$ hangfejlődéshez, mi erre vonatkozólag csak annyit mondhatunk, hogy úgy látszik, nyelvünk ebben a titokzatos – és aránylag rövid! – időszakában csupán egyet akart, viszont azt mindenáron: megszabadulni a szó eleji $p-$ től, a finnugor múlt ezen árulkodó jelképétől, s ezt minden ok és ésszerű megfontolás ellenére végbe is vitte, hogy aztán nemsokára ugyancsak minden látható ok nélkül visszatérjen a szókezdő p hang alkalmazására.⁴

Aligha árulunk el titkot, ha bevalljuk, hogy ezt a megokolhatatlan természetellenes nyelvi folyamatot mi teljességgel valószínűtlennek tartjuk.⁵ Ezzel szemben véleményünk szerint összehasonlíthatatlanul valószínűbb, hogy a $p-f$ összefüggés – mely vitathatatlanul konstataálható a magyar és a finnugor nyelvek között – fordított irányú volt: a finnugor nyelvek a magyar, vagy inkább proto-magyar szókezdő $f-$ hangját csak úgy tudták átvenni, ha azt saját hangzókészletük Prokrusztész-ágyába fektették. Így lett a szókezdő $f-$ ből (s emellett gyakran a $b-$ ből is) a finnugor nyelvekben $p-$. Természetesen egy efféle hangváltozást nem lehet hangfejlődésként értékelni, hiszen a finnugor nyelvek éppen hangtani hiányosságaik miatt nem tudták átvenni a magyar szókezdő $f-$ hangot.

A hangváltozásnak ez az iránya annyira nyilvánvaló, hogy fölös számmal rendelkezünk olyan érvekkel, amelyek több oldalról is az általunk javasolt hangváltozási irányt támogatják.

1. A Bárczi Géza által összeállított mássalhangzó-változási táblázat⁶ szerint az f hang azon kevés hangunk közé tartozik, amely az ősmagyar kortól egészen napjainkig sem szó elején, sem két magánhangzó között, sem magánhangzó előtt, sem mássalhangzó előtt, sem szó végén *semmiféle változást nem szenvedett el*. Vagyis éppen az f hang az egyik legstabilabb, a hangrendi változásoknak leginkább ellenálló hangunk. Márpedig ez éppen arra vall, hogy az f hangnak igen hosszú előtörténete van a magyar nyelvben, s már réges-régen megállapodott, megtalálta a maga tökéletes, stabil helyét, olyannyira, hogy sem a török, sem a szláv, sem pedig a germán nyelvi hatások nem tudtak előidézni használatában semmilyen változást – noha mindezen nyelveknek alapvetően más a viszonya az

⁴ A *Történeti-etimológiai szótár* szerint egyetlen olyan jövevényszavunk szavunk sincs, amely-nél tetten érhető lenne a $p- > f-$ hangtörvény érvényesülése – noha ilyen jövevényszavaknak tu-catjával kellene lenniük a magyar szókincsben. Sőt, *egyetlen olyan jövevényszavunk sincs, amely-nek az f lenne a kezdőhangja*.

⁵ E folyamat megokolhatatlanságát éppen az mutatja, hogy magyarozatával nyelvtudomá-nyunk még csak nem is kísérletezett.

⁶ In: Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán: *A magyar nyelv története* (Budapest, 1978), 140–142. p.

f hanghoz, mint a magyarnak. Ugyanakkor másik hasonlóképpen stabil hangunk a vizsgált korszakban – vagyis az ősmagyar kor kezdetétől fogva – a *p*, amelynek pedig éppen e korszak elején egy szó eleji *p* > *f* átmenetet kellett volna produkálnia.⁷ E két hang különös stabilitása nézetünk szerint még több súlyt ad annak a nézetünknek, amely szerint *p* > *f* hangátalakulás a magyar nyelvben nem volt. Két hasonlóképpen stabil mássalhangzónk van még, a *k* és az *r*, vagyis az *f*-fel és a *p*-vel együtt négy olyan stabil mássalhangzóval rendelkezik a magyar nyelv, amely kétségtelenül alapnyelvi, s nem kölcsönhangja a magyarnak.

2. A *p* > *f* hangátalakuláshoz hasonló súlyú hangátalakulásra, vagyis olyan hangcserére, amelynek folytán egy alapnyelvi hangot, ráadásul szókezdő alapnyelvi hangot egy idegen hang globálisan felcserélt volna, az elmúlt ezer évben (vagyis mióta nyelvemlékeink vannak) nem volt példa, holott népünk egy olyan germán és szláv nyelvi gyűrűbe került, amely a magyar nyelvben szláv és germán jövevényszavak és tulajdonnevek ezreit produkálta. Azonban nemhogy ilyen nagyságrendű változást nem eredményezett e masszív idegen nyelvi közeg: ennél sokkal kisebb jelentőségűt sem, sőt nézetünk szerint még a nyelvtudomány által konstatált változások is erősen eltúlzottak. Nem látunk tehát okot arra, hogy a magyar nyelvben, mely ilyen fokú általános stabilitást tanúsít még masszív idegen nyelvi közegben is, egy szókezdő *p* > *f* hangváltozás történhetne.

3. A kezdőhangok olyannyira stabil hangzóknak tekinthetők, hogy *csupán a szó elején lévő hangra* vonatkozó változásokat egyetlen esetben sem regisztrált az ősmagyar kor óta a Bárczi-féle táblázat. Semmiféle valószínűsége nincs tehát annak, hogy az ősmagyar kor elején a magyar nyelv kizárólag csak a szókezdő *p*-hangokat cserélte volna *f*-re. Különösen valószínűtlenné teszi ezt az a tény, hogy a *p* > *f* átalakulásokkal párhuzamosan zajló *p* > *b* átalakulások egyáltalán nem korlátozódtak a kezdőhangokra, hanem kiterjedtek a szóközi és a szóvégi hangokra is (pld. *csobolyó*, *dob*, *domb* stb.) Pusztán szókezdő hang változásának az esélye – ráadásul ha alapnyelvi hang alakul át jövevényhanggá – teljességgel kizárható.

4. A *p* > *f* hangátalakulás csak abban az esetben lenne elfogadható, ha a szókezdő alapnyelvi *p*-hang, illetve a *p* hang általában eltűnt volna a magyar nyelv finnugor alapnyelvi szókészletéből. Ám erről szó sincs, hiszen a *p* hang a

⁷ Az ősmagyar kor Bárczi Géza szerint „a magyarság különválásától a honfoglalásig” tartott (*A magyar nyelv őstörténete*, 18. p.), s a táblázat ebben az időszakban nem regisztrál sem az *f*, sem a *p* hanggal kapcsolatban változást. Nem egészen értjük, hogyan lehetséges ez, amikor ugyanezen szerző és könyv szerint a *p* > *f* hangátalakulás az „ugor” kor után, vagyis az ősmagyar korban történt (vö. 103. p.).

legkorábbi időszaktól fogva mindmáig stabil hangzóeleme volt a magyar nyelv alapnyelvi szavainak (pld. *ipa, lap, lép, lép, lepke, repül, sápad, szép, süpped* stb.), s így nincs is indokoltsága a *p- > f-* hangátalakulásnak.

5. Ha a *p- > f-* hangátalakulás törvényének engedelmessé szőkezdő *p-* hangjaink átalakultak *f-* hanggá, akkor vajon mi lehet az oka annak, hogy ez nem az összes finnugor eredetű szavunkban ment végbe? (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* szerint a következő kivételek vannak: *para[fa], por, pegyvél/petymeg*; ám ennél jóval több ilyen szavunk van, csakhogy nyelvtudományunk nem akarta, hogy ugyanannyi kivétel legyen, mint amennyi a szabályos hangátalakulás.⁸) Sőt, a szőkezdő *p-* néha fogja magát, és a *p- > f-* hangátalakulás törvényének fittyet hányva *b-*vé alakul, vagyis – milyen különös! – ismét egy olyan hanggá, amellyel a finnugor alapnyelv nem rendelkezett. Úgy látszik, nyelvünknek e korszakban csak egy volt fontos: *p-* kezdőhangjainkat idegen eredetű hangokra felváltani. Tovább fokozva e különös hangátalakulási törvényt, a finnugor alapnyelvi *p* hang nemcsak szó eleji helyzetben hajlamos megváltozni *b-*vé, hanem szóközi vagy szóvégi helyzetben is (pld. *csobolyó, dob, domb*) – igaz, hogy *f-fé csak* szó eleji helyzetben változik (hogy miért, azt nem sokára látni fogjuk). Vajon nem volna sokkal inkább magától értetődő, mi több, sokkal inkább tudományos feltételezés az, hogy azon magyar-protomagyar vagy rokon nyelvi szavakat, amelyeknek kezdőhangja *f-* volt, vagy amelyekben *bármilyen helyzetben* is megtalálható volt a *b* hang (vagyis két olyan hang, amely a finnugor-ugor alapnyelv számára ismeretlen volt), e nyelvek egyetemlegesen *p-*ként vették át? Egy ilyen feltételezés a *p- > f-* hangátalakulással kapcsolatos eddig felsorolt összes, súlyosabbnál súlyosabb problémát hirtelen megoldaná, s egy teljesen világos és magától értetődő, *egyetlen kivétellel sem terhelt* hangátalakulási szisztémát eredményezne. Ám ezt a magától értetődő és természetes következtetést nyelvtudományunk még lehetőségként sem meri felvetni, ehelyett – helyzetét mentendő – két megoldáshoz folyamodik. E megoldások a jelen sorok íróját kétségtelenül meglepték, ám nem kiváló voltunk, hanem egyrészt ravaszságuk, másrészt tisztességtelenségük miatt. Egyfelől ugyanis feltételezik, hogy valamikor az ősmagyar kor legelején, vagyis az ugarságból való kiválást közvetlenül követő időszakban a magyar nyelvnek volt egy olyan elszigetelt nyelvjárása, amelyben – miért, miért nem, nem tudni – a *p- > f-* hangátalakulás törvénye nem érvényesült, s így itt megmaradt a *p-* kezdőhang. Aztán a későbbiek folyamán e dialektus visszaolvadt a magyar nyelvtörzsbe, és pedig

⁸ Csúpan néhány, első pillanatra is jól látható, ám a nyelvészek által ignorált párhuzamra szeretnénk rámutatni a magyar és a finn nyelv között: *pörög-pyöriä, pányva-suopunki, pinalpuna-pon* [vog. „szőr”], *puha-pehmeä, pukkan-paukabtaa*).

pontosan kivárva azt az időszakot, amikor abban a $p- > f$ hangátalakulás szenvedélye már kihunyt, s így az elszigetelt dialektus néhány p - hanggal kezdődő szava visszakerült a magyar nyelvtörzsbe, helyesebben néhány frissen „áthangolt” szavát a magyar nyelvtörzs visszacserélte a nyelvjárási, régi hangképű szavakra. Reméljük, nem kell mondanunk, hogy ennek a rafinált nyelvi folyamatnak, amely a kivételeket hivatott magyarázni, semmiféle ténybeli-történelmi alapja nincs, s nem egyéb egy ügyes, ám teljesen kidolgozatlan elmeszüleménynél. E megoldási kísérlettel azonban úgy látszik nyelvtudományunk sem volt megelégedve, s ezért kidolgozott egy másik, még érdekesebb megoldást, s ennek lényege az, hogy a magyar nyelv finnugor rokonságot mutató szavai közül *egyszerűen kihagyják* azokat, amelyek nem engedelmessé válnak a megállapított $p- > f$ hangátalakulási törvénynek, s így azok több gondot már nem okoznak; vagyis nyelvtudományunk inkább veszni hagy néhány, eddig finnugor eredetűnek tartott magyar szót, csak hogy mentesüljön a Bárczi Gézáéhoz hasonló magyarázkodás kellemetlen kötelességétől, s legyen egy hiánytalanul és hibátlanul érvényesülő hangtörvénye. Nos, attól tartok, az efféle eljárás aligha tekinthető jóhiszeműnek!

6. Utoljára hagytuk legfontosabb észrevételünket. Nyelvtudományunk ugyanis – akárcsak a finnugor nyelvek hiányzó f hangjának esetében – elhallgatja azt, hogy miért beszél folyton *csak a szókezdő p hangok* átalakulásáról, s ez a törvény miért nem érvényesült a b hang vonatkozásában. Ennek ugyanis olyan oka van, amely ha valamelyes hangsúlyt kapna, túl sok emberben ébredhetne fel a gyanú a $p- > f$ hangátalakulással kapcsolatban. De lássuk sorjában.

Ha a finnugor $p- >$ magyar f nyelv- illetve hangfejlődési irányt tételezzük, akkor számolnunk kell azzal, hogy csak a szókezdő p - alakult át f -fé, míg a szó belseji és szóvégi p hangok – végre kivételek nélkül – megmaradtak (pld. *lap, lép, ipa, lep, lép, repül, sápad, süpped, szép, tapod, záp* stb.), márpedig – ismételjük – éppen a szó eleji hangok változnak a legnehezebben. Az ugyanis nem képzelhető el, hogy a szókezdő p - hangok fogják magukat és átalakulnak f hanggá, miközben a *sokkal labilisabb* szóközi vagy szóvégi alapnyelvi hangok változatlanul maradnak. A kérdésünk tehát a következő: Miért *csak* a szó eleji p - hangok alakultak át törvényszerűen és a legújabb finnugrisztikai állásfoglalás alapján immár hiánytalanul (!) f hanggá, s miért nem alakult át egyetlen (!) szó belseji vagy szóvégi p - hang sem hasonlóképpen f hanggá? S ugyanakkor a $p > b$ hangváltás miért történt meg függetlenül attól, hogy az eredeti alapnyelvi p hang hol helyezkedett el az adott szóban – s miért van az, hogy ez utóbbi törvényszerűség hol érvényesült, hol nem (vagyis míg egyes p hangok átalakultak b -vé, mások megmaradtak)? Nos, itt hallgatja el a tényeket nyelvtudományunk, amikor

nagyvonalúan „megfeledkezik” arról, hogy a magyar nyelv eredetileg az *f* hangot jóformán csak szókezdő hangként ismerte (az öt kivétel: *puffan* és származékai, *kefe*, *csúf*, *dölyf*, valamint *döf*),⁹ míg a *b* hangot egyaránt alkalmazta szó eleji, szóközi és szóvégi helyzetben. A magyar nyelv csak újabb, idegen – görög, latin vagy germán – eredetű szavaiban rendelkezik szóközi vagy szóvégi *f* hanggal.¹⁰ S ekkor hirtelen megvilágosodik, hogy miért csak a szó elején regisztrál nyelvtudományunk *p*- > *f* hangátalakulást. Tudniillik azért, mert szó közepén a magyar nyelv szinte nem is rendelkezik *f* hanggal. Ellenben számtalan olyan szavunk van, amely *f* hanggal kezdődik, s ugyanakkor sem a finnugor-ugor *p*- > ősmagyar *f* hangátalakulás számlájára nem írható, sem jövevényszóként nem magyarázható. Íme a teljesség igénye nélkül e szavak sora: *fáj*(*ta*), *fancsal*(*i*), *fanyalog*, *fanyar*, *fattyú*, *fátyol*, *fecseg*, *fecsérel*, *fecskendez*, *fedd*, *fegyelem*, *fegyver*, *feled*, *felejt*, *felhérc* („kocsirúdra erősített megvasalt fa”), *fene*, *fenék*, *fentő* („fűzér”), *fentő* („küllő”), *fény*, *fenyér* („füves terület”), *feszélyez*, *feszül*, *fetreng*, *ficam*, *ficere* („cicoma”), *fickándozik*, *figyel*, *fika*, *fikarc*(*nyi*), *finak* („többnyire fából készült kis edény”; vö. *csanak*), *fincol* („ugrándozik”), *finnyás*, *finta*, *fintorog*, *firtat*, *fitogtat*, *fitos*, *fitty*(*et hány*), *fityeg*, *fityma*, *fizet*, *fodor*, *fog* (jövő idő), *föld*, *fondor*, *fösvény*, *fövény*, *fránya*, *függ*, *fürdik*, *fűrész*, *fürj*, *fürkész*, *furkó*, *fütyül*. Márpedig e szavaink többsége – ismét micsoda véletlen – vagy „ismeretlen”, vagy „bizonytalan”, vagy „hangfestő eredetű” – ami azt jelenti, hogy e szavainkat egyetlen nyelvből sem sikerült megbízható módon magyarázni. Márpedig ez arra vall, hogy az *f*kezdőhangként való szerepeltetése a magyar nyelv – a hipotetikus *p*- > *f* hangcserétől függetlenül – alapsajátossága. Immár tehát teljes bizonyossággal kijelenthetjük: a *p*-*f* viszony fordított irányú, mint ahogy nyelvtudományunk véli, s a szókezdő magyar vagy rokon nyelvi *f* hangokat a finnugor nyelvek *p*-hanggá alakították, s azért csak a szó eleji *f*-eket, mert az eredeti magyar az *f*

⁹ E kivételek egyikét sem tudja nyelvtudományunk jövevényszóként meghatározni: az első hangutánzó, a második bizonytalan eredetű, míg a három utolsó ismeretlen eredetű.

¹⁰ Amikor fentebb az *f* hang szerepét vizsgáltuk a különféle nyelvekben, nem említettük, ám most már itt az ideje, hogy megemlítsük: az európai nyelvek közül az etruszk és a latin rendelkezik eredendően és hangsúlyosan *f* hanggal (a görög eredetileg nem ismerte, s a görög *φ*, amely kezdetben *ph* hangértékű volt, csak később vált *f* hangértékűvé). Sőt mindkét nyelv esetében az *f* hang ugyanabban a szókezdő pozícióban található meg, mint a magyar nyelvben, s ez mindenképpen elgondolkodtató. Minthogy a latin nyelv indoeurópai, s minthogy az indoeurópai nyelvek eredetileg nem ismerték az *f* hangot, s minthogy az *f* hang a latin nyelvnek kezdetől fogva – legalábbis mióta írott nyomaink vannak róla – integráns eleme, ezért feltehető, hogy az *f* hang a latin nyelvbe az etruszkból került, ráadásul megőrizte az etruszkra jellemző, kizárólagosan szókezdő pozícióját. Ezért joggal gondolhatjuk, hogy a latin nyelv azon szavai, amelyeknek kezdőhangja az *f* hang, etruszk eredetűek.

hangot másutt csak elvéve használta. A *b* hangnál pedig csupán azért nem korlátozódott a hangcsere a kezdőhangokra, mert az eredeti magyar nyelv a *b* hangot nemcsak szókezdő helyzetben használta. Vagyis a finnugor-ugor nyelvekbe átment szavainkban az összes *b* hang átalakult *p* hanggá (függetlenül helyzetétől), míg *összes* szókezdő *f* hangunk átalakult szókezdő *p* hanggá.

Így válik nyelvtudományunk egyik büszkesége, reprezentatív *p- > f* hangátalakulási törvénye a finnugor nyelvészet számára a botlás kövévé. Olyan ez, mint amikor valaki egy ismeretlen nyelvű szöveget akar megfejteni, mivel azonban semmit nem tud róla, tévedésből hátulról kezdi el olvasni, majd aztán ebből az olvasatból megalkot egy hipotetikus nyelvet, megállapítja törvényeit, szórendjét, nyelvtanát. A szóban forgó hangátalakulási törvény ugyanis ilyen fordítva levezetett hangtörvény.

FÜGGELÉK

Talán nem lesz érdektelen, ha a *p- > f* hangátalakulás kapcsán, de immár nem a finnugor, hanem az indoeurópai nyelvek felé fordulva megemlékezzünk egy *par excellence* indoeurópainak tartott gyökről, nevezetesen a *vid-* gyökről, amely éppúgy megjelenik a latinban (*videre, video*), mint a szanszkritban (*vidja, veda*), mégpedig »tud«, »lát«, »ért«, »megfontol«, »odafigyel«, »szemmel tart«, »vigyáz«, »látszik«, »éber« jelentésben. Sőt megjelenik a görögben is, nevezetesen az *idea* szóban, amelynek indoeurópai megfelelői alapján visszakövetkeztetett alakja **videa* lett volna (a szó elején a *v* hangértékű digammával). Nos, a *vid-* indoeurópai fonetiko-szemantikai egységnek pontos megfelelői vannak a magyar nyelvben is. Az egyik a *figyel (figyelem)* szó, amely ugyancsak a »látás«, »éberség«, »szemmel tartás« jelentéstartalmakat hordozza, s arra az ősi *figy-* töre megy vissza, amelyet a közönséges *-el* igeképző egészít ki (vö. *fel-el, szemet-el, tűz-el, ter-el*).¹¹ De rendelkezik a magyar nyelv egy másik szóval is, amely mind fonetikailag, mind szemantikailag pontosan megfelel az indoeurópai *vid-* tönek – s ez *vigyáz* szavunk. A *vigyáz* szó ugyanarra a *figy-/vigy-* gyökre megy vissza, mint a *figyel*, azzal a különbséggel, hogy itt az igeképző *-áz* (vö. magyar-*áz, tiszt-áz, forr-áz*, sőt talán *r-áz*¹²), s az igeképző zöngés volta a szókezdő *f* hangot egy zön-

¹¹ Feltehetőleg – a *Történeti-etimológiai szótár* szerint is – ugyanebből a töből származik még a *fegy-el-em (fegyelmez)* szó is, melynek eredeti formája alighanem a *fegyel* ige volt (vö. *figyel*), s amely hasonló jelentéstartalmat hordoz, mint a *vigyáz* és *figyel* szó.

¹² A pusztán *r* hang – a már másutt említett ciklikusságon túl – a lineáris jellegű ide-oda mozgást vagy ennek megfelelő fokozatos megszakitottságot kifejező szavainkban jelenik meg:

gés – de hasonlóképpen labiodentális – *v* hanggá alakította.¹³ Sőt, ha nem tévedünk, ugyanez a *tő* jelenik meg egy másik, ugyanebbe a jelentéskörbe tartozó igénkben, éspedig a *vizsgálban*.¹⁴ Meg kell azonban jegyeznünk, hogy e *par excellence* indoeurópai *vid-* *tő*nek nemcsak magyar megfelelői vannak, hanem van egy sumér analógiája is, éspedig a »lát«, »néz« jelentésű *ide* szó. Nagy tehát a valószínűsége annak, hogy a *vizsgált* szótő nem indoeurópai eredetű, hanem sumér, s innen került be mind a magyarba, mind pedig a latinba, szanszkritba és görögbe.¹⁵ Nézetünk szerint e feltételezést támasztja alá a görög *idea* szó, amely nem egy hipotetikus *vide*ából eredt; ellenkezőleg: éppen a görög szó őrizte meg legjobban az eredeti sumér szó (*ide*) fonetikai struktúráját.¹⁶ S ha már itt tartunk, és sikerült némi fényt vetnünk az indoeurópai *vid-* gyök sumér eredetére és négy magyar megfelelőjére, még három magyar analógia is idekívánczozik, éspedig olyan analógiák, amelyek a görög *idea* szóhoz hasonlóan tiszta formában őrizték meg a sumér fonetikát. Az egyik az *ügyel* szó (vö. *felügyel* – *vigyáz* – *figyel*),¹⁷ a másik – amennyiben a *Történeti-etimológiai szótárnak* igaza van, s az

ráz, ráng, ránc, ragya, rács, rebeg, remeg, recseg, rezeget, reng, retteg, redő, recés, redves, réműl (vö. *remeg*), *repes* és végül: *repül*. Hogy ez a *ra-*, *re-*tő összefüggésben van-e az eredetileg feltehetően »rendszeresen ismétlődő«, »rendszeresen visszatérő« jelentéstartalmat hordozó indoeurópai *rit-*, *rt-*tővel (vö. szkr. *rita*, gör. *rhythmosz*, lat. *ritus*), további vizsgálatot igényel.

¹³ Érdemes megjegyeznünk itt, hogy mindössze két labiodentális hangunk van: a zöngés *v* és a zöngétlen *f*.

¹⁴ Amennyiben a *vid-* gyökhöz kapcsolhatók olyan kifejezéseket, mint a latin *viso* (»megvizsgál«), *visito* (»látogat«) és *vigilo* (»virraszt«), a német *wissen* (»tud«), akkor nem lehet kétséges a kapcsolata e szavak tövével a magyar *világ, világos, villám, villog, vihar, virraszt, virrad* szavaknak sem, sőt talán a *vidám, vig, vigasztal, vigyorog, virgonc* szavak is ide tartoznak, bár ez további vizsgálatot igényel.

¹⁵ A »látni« jelentésű orosz *videty* (kiejtve »vigyety«) szó palatális hangjai miatt feltehetőleg a sztyeppe nyelvekből került bele az oroszba, ugyanis a germán nyelvekben hasonló *tő* nem található. Sőt nagy a valószínűsége annak a feltételezésnek, miszerint az indoeurópai nyelvek számára ismeretlen és szokatlanul erős palatalizációs folyamat a szláv nyelvekben a sztyeppe nyelvek hatására indult el.

¹⁶ Sőt már csak azért sem valószínű, hogy az *idea* valamikor *videa* volt, mert a digammával kezdődő ógörög szavakat a későbbiek folyamán (például alexandriai Hészükhiosz szótárában) bétával, gammával vagy phivel helyettesítették, s nem elhagyták.

¹⁷ Az *ügyel* szó első felbukkanása a magyar nyelv írott dokumentumaiban meglehetősen kései (1764), ám magának az *ügy* szócsaládnak a gyökere jóval mélyebbre nyúlik. Mindazonáltal a szócsaládnak kapcsolódó legkorábbi jelentésekben is megtalálhatók a »figyel«, »figyelmet kívánó dolog« (tulajdonképpen »ügy«) jelentéstartalmak (vö. *szemügyre vesz*), sőt a *Történeti-etimológiai szótár* által az *ügy* származékszavának tekintett *igyekszik* legkorábbi jelentése is – az »iparkodik, törekszik« jelentéstartalom mellett – »figyel, ügyel, rátekint«.

üd- szótő eredeti jelentése »éber«¹⁸ – *üdüül* szavunk. S feltehetőleg ugyanebből az *üd-* töből származik az *üdvözüül* (és *üdvözöl*) ige is.¹⁹ Eszerint a mennyei *üdv* a földi létet jellemző tudati bénultság és tompultság megszűnéseként, magasabb éberségi állapotként írható le.

Csak futólag jegyezzük meg – hiszen nem tartozik szorosabban vett témánkba – hogy a jellegzetesen indoeurópainak tartott szavak közül nem a *vid-* gyök az egyetlen, amelynek teljesen tiszta fonetiko-szemantikai analógiája van a magyar nyelvben. Ezúttal még csupán egyre szeretnénk rámutatni, s ez a *vir-* gyök (latin *vir*, *virilis*, *virtus*; szanszkrit *vira*, *virja* – mindegyik a férfival vagy a férfiassággal kapcsolatos jelentésben), amely hasonlóképpen megtalálható a magyar nyelvben, éspedig a zöngés *v* hangot kiegészítő másik – zöngétlen – labiodentális hanggal, az *f* hanggal kezdődő *férfi* és *férj fér-* előtagjában (fér- ~ vir-). S amennyiben a *vir-* gyökhöz tartozik a latin *vinco* (»győz«) és *firmus* (»erős«), az angol *fight* (»küzdelem«) valamint a francia *vigueur* (»erő«), indokolt ugyanitt említést tenni néhány kiváltképpen férfias jellegű szavunkról is: *ver*, *verseng/verseny*, *vért*; sőt talán *vér* és *vár* főneveinkben is ugyanez a gyök található; s végsősoron alighanem erre a szócsaládra mennek vissza olyan – jellegzetesen harcias – szavaink is, mint a *vív*, *vitéz*, *viadal*, *viszály*, *vita*.²⁰

¹⁸ A *Szótár* szerint »ismeretlen eredetű szócsalád. A legkorábbi *üdüül* visszaható képzős származéka a feltehetően »éber, élénk, friss« jelentésű *üd-* szótőnek.«

¹⁹ E feltételezésünket szintén támogatja a *Történeti-etimológiai szótár*.

Amennyiben e három utóbbi szó töve – illetve a fentebb említett négy szó töve – valóban magában hordozza a »látás«, »tudás«, »éberség« jelentéstartalmakat – márpedig úgy tűnik, hogy igen –, akkor ezek révén ugyancsak »ismeretlen eredetű«-ként meghatározott *idegen* szavunk is feltárja etimológiai gyökerét: e szó ugyanis – a »lát« jelentésű *ide* és a feltehetőleg fosztóképző jellegű *-gen* végződés révén – éppen azokat az embereket, dolgokat, folyamatokat jelöli, amelyek ismeretlenek, soha korábban még nem látottak, tapasztaltak.

²⁰ Ami *vihar* és *villám* szavainkat illeti, ezek hasonlóképpen férfias karakterű szavak, ám sokkal valószínűbb, hogy egy másik, a *világosság*val összefüggő szócsaládba tartoznak (lásd a 16. jegyzetet). Egyáltalán nem zárható ki azonban, hogy e két nagy szócsalád, vagyis a férfiassággal és a világossággal összefüggő fonetiko-szemantikai szócsalád eredetét tekintve szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen analogikusan e két fogalomcsoport éppúgy összefügg, mint ahogy a nőiesség és a sötétség is (ez irányban Molnár V. Józsefnek voltak úttörő kutatásai).